

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.32782/39221424>

Крикун В. В.,

<https://orcid.org/0000-0003-1089-555X>

доктор юридичних наук, доцент, проректор

Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

LEGAL PRINCIPLES OF PROTECTION OF NATIONAL INTERESTS AS THE BASIS OF ENSURING NATIONAL SECURITY OF THE STATE

У статті розглядається теоретико-сміслові наповнення поняття «правових засад захисту національних інтересів». Особливу увагу зосереджено на спробі проаналізувати підходи до розуміння сутності та змісту правового захисту національних інтересів держави України із загальнотеоретичних позицій. Здійснено аналіз правового забезпечення національної безпеки в різних формах і проявах в умовах війни. Питання відновлення суверенітету, територіальної цілісності нашої держави та повернення тимчасово окупованих територій нашо держави виникла не тільки зі злочинними проявами Росії, а й через неефективність діяльності внутрішньополітичних еліт протягом чверті століття, їх альтернативне перебування при владі. Дійсно, за цей час не були напрацьовані правові механізми захисту національних інтересів, не напрацьовано все об'єднуючої ідеї, навкруг якої можна було б згуртувати націю. Розробка правових засад захисту національної безпеки відповідно до національних інтересів, основних геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів сьогодні є одним із найважливіших завдань України. Аналіз використання поняття «безпека» свідчить про те, що немає безпеки, відокремленої від життя людини, а категорія безпеки визначається всіма об'єктивними та суб'єктивними чинниками життя людини, суспільства і держави. Зроблено висновок, що національний інтерес визначає сутність як внутрішньої, так і зовнішньої політики будь-якої держави, оскільки він орієнтує її пріоритетні цілі в систему міжнародного співіснування, що визначається насамперед рівнем соціально-економічного розвитку та типом політичного устрою країни, а також історичні традиції, менталітет, ступінь забезпеченості своїх суверенних прав через систему національної чи колективної безпеки та її географічне положення. У національних інтересах України на цьому історичному етапі зробити все можливе, щоб стати активним суб'єктом регіональної політики та долучитися до обговорення проблем європейської безпеки. І, зрештою, все вищесказане не матиме сенсу, якщо серед національних інтересів України не буде суттєве, швидке та відчутне підвищення рівня життя громадян країни. Цей пункт є найскладнішим для виконання, оскільки він передбачає присутність у політиці людей з високими особистими якостями, здатних поставити інтереси суспільства вище за власні інтереси.

Ключові слова: правовий захист, національні інтереси, національна безпека, територіальна цілісність, суверенітет.

The article examines the theoretical and semantic content of the concept of "legal bases for the protection of national interests". Particular attention is focused on an attempt to analyze approaches to understanding the essence and content of the legal protection of the national interests of the state of Ukraine from general theoretical positions. An analysis of the legal provision of national security in various forms and manifestations in conditions of war was carried out. The issue of restoring the sovereignty, territorial integrity of our state and returning the temporarily occupied territories to the state arose not only with the criminal manifestations of Russia, but also due to the inefficiency of the internal political elites for a quarter of a century, their alternative stay in power. Indeed, during this time, legal mechanisms for the protection of national interests were not worked out, a unifying idea around which the nation could be united was not worked out. The development of the fundamentals of national security protection in accordance with national interests, main geopolitical and foreign policy priorities is one of the most important tasks of Ukraine today. The analysis of the use of the term "security" shows that there is no security separated from human life, and the category of security is determined by all objective and subjective factors of human life, society and the state. It was concluded that the national interest determines the essence of both the domestic and foreign policy of any state, as it orients its priority goals in the system of international coexistence, which is determined primarily by the level of socio-economic development and the type

of political system of the country, as well as historical traditions, mentality, the degree of security of one's sovereign rights through the system of national or collective security and its geographical location. It is in the national interests of Ukraine at this historical stage to do everything possible to become an active subject of regional politics and join the discussion of European security issues. And, in the end, all of the above will not make sense if the national interests of Ukraine do not include a significant, rapid and tangible increase in the standard of living of the country's citizens. This point is the most difficult to fulfill, because it involves the presence in politics of people with high personal qualities, who are able to put the interests of society above their own interests.

Key words: legal protection, national interests, national security, territorial integrity, sovereignty.

Постановка проблеми. На ряду з іншими нормативно-правовими актами, що є відправною точкою у новітній історії правового захисту національних інтересів є Указ Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» [1]. Документ прийнятий на передодні повномасштабного вторгнення агресора і був спрямований на забезпечення усіма органами та підрозділами державної влади верховенства права, дотримання законності, прав та свобод громадян, неухильного виконання ратифікованих Верховною Радою України міжнародних документів які спрямовані на правовий захист національних інтересів та забезпечення безпекового середовища в Україні.

Пріоритети сучасного незалежного розвитку будь-якої держави значною мірою залежать від того, наскільки чітко і однозначно сформульовані її національні інтереси, а також чітке розуміння шляхів реалізації механізмів правового захисту останніх. Серед пріоритетних цілей сталого розвитку держави перше місце посідає правове забезпечення національної безпеки в усіх її формах і проявах. Поняття національної безпеки є похідним від поняття національних інтересів, а в ширшому розумінні – від загального бачення громадянами юридико-правових механізмів що закріплені в нормах права та реалізуються державою через органи виконавчої влади і направлені на їх правовий захист.

Важливим у забезпеченні безпеки держави є система нормативно-правових актів якими відбувається регулювання безпекового середовища. Правовими засадами захисту національних інтересів можемо вважати певні правові алгоритми застосування нормативно-правових актів які мають міжнародну та вітчизняну регламентацію. Механізм реалізації забезпе-

чення безпеки національних інтересів полягає у нормативно-правовому закріпленні юридико-правових засобів, що спрямовуються на досягнення достатнього рівня безпекового середовища в якому перебувають громадяни.

Завданням, яке виникло перед Україною в 2014 році після анексії Криму та частин Донецької та Луганської областей, а з 24 лютого 2022 року після повномасштабного вторгнення стало нагальним і невідкладним, визначенням та забезпеченням механізмів захисту та реалізації національних інтересів у надзвичайно динамічному світі, розвиток якого зумовлений принципово новими гібридними видами ведення війни, раніше невідомими в історії.

Крім того, проблема правових засад забезпечення безпеки завжди хвилювала людство в процесі розвитку цивілізації. Після двох світових війн і закінчення режиму холодної війни надії на зменшення кількості загроз національній і міжнародній безпеці не виправдалися. Міждержавні конфлікти, терористичні акти, загроза ядерної війни, військові дії, надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру продовжують становити велику небезпеку в 21 столітті.

Перелік реальних і потенційних загроз національній і міжнародній безпеці не є вичерпним. У цих умовах здійснення правового захисту національних інтересів будь-якої держави світу потребує адекватної відповіді на виклики та загрози сучасності, тобто приведення нормативно-правових актів які регулюють захист національної безпеки та визначають вектори національних інтересів у відповідність до міжнародних норм.

Саме тому дослідження питань правових засад захисту національних інтересів та сучасних загроз національній безпеці України свідчить про те, що забезпечення безпеки особи, суспільства і держави є досить складною науковою проблемою, яка потребує глибокого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовій та вітчизняній науковій думці і практиці питання реалізації правових засад захисту національних інтересів, визначення їх методології та політико-правових засад є предметом дослідження таких вчених як М. Гурковський, Г. Моргентау, Дж. Розенау, В. Горбулін, А. Кузьменко, М. Легенченко, В. Ромовська, З. Саламатов, Р. Стефанчук, А. Собакарь та інші. Частіше національний інтерес розуміється в контексті пріоритету матеріального над духовним. Сьогодні стає очевидним, що як у світовому масштабі, так і на державному рівні пріоритет матеріального вичерпав себе, тому матеріалістичне розуміння національного інтересу потребує докорінного переосмислення.

Мета статті – дослідити особливості правових засад захисту національних інтересів держави в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Сучасні глобалізаційні умови розвитку суспільства зумовили фундаментальну зміну парадигми державного управління, що зумовлено послабленням ролі національних інститутів державного управління, розширенням впливу транснаціональних корпорацій на всі сфери суспільного життя, що призвело до кардинальної зміни парадигми державного управління, безумовно, впливало на правову регламентацію захисту національних інтересів.

Розгляд проблемних питань, пов'язаних з правовим забезпеченням національних інтересів нашої держави, регуляторних механізмів самозбереження країни, людини, суспільства і держави, всебічний аналіз умов стабільного та безпечного розвитку економічних, політичних, соціальних, екологічних, демографічних, інтелектуальних і культурних інтересів країни є пріоритетом сучасності.

Якщо звернутися для уточнення понять до Великого тлумачного словника сучасної української мови, то ми побачимо, що поняття «захист» розглядається в синонімічній схожості з поняттями «захищати», «захистити», «захищатися», «захиститися». А сам термін «захистити» визначається, як обороняти чи охороняти кого-небудь від нападу чи замаху [2, с. 780].

Р.О. Стефанчук під захистом розуміє передбачені законом вид і міру можливого або

обов'язкового впливу на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспореного права [3].

Іншими словами це певний процес який направлений на забезпечення від впливу небезпеки.

Правова регламентація захисту національних інтересів, залежно від очікувань учасників міжнародних відносин, представлений у різноманітних нормативно-правових актах. У правильному розумінні через систему символів і образів позитивного іміджу національний інтерес є важливим фактором реалізації державної політики.

Оскільки ми розглядаємо правові засади захисту національних інтересів, то звернемо увагу на поняття «правового захисту». Так М. О. Легенченко наголошує на тому, що правовий захист є системою правових норм (визначених законом форм та способів), направлених на відновлення порушених прав та забезпечення інтересів особи щодо права, належного їй згідно з правовим титулом [4, с. 170].

З. В. Ромовська звертає увагу на сутність правового захисту як реалізацію обраної правозастосувальним органом міри державного примусу, а також на необхідність розглядати правовий захист у динаміці як процес, що має свій початок [5, с. 142].

Крім поняття «захисту» науковці виділяють термін і «охорона». Проводячи свої дослідження багато авторів розділяють згадані поняття. Деякі вбачають, що термін «захист» вступає в дію після порушення певних прав, а «захист» – це засоби, що направлені на недопущення факту порушення прав. С. Булавіна, Т. Давидова у своєму дослідженні наголошували що «охорона» і «захист» не є термінами одного синонімічного ряду. Дані правові категорії різняться за функціональним призначенням. Охороною прав здійснюється запобігання порушення прав і обов'язків, а захист, спрямований на поновлення порушених прав і обов'язків чи компенсацію втраченого права, як наслідок порушеного права, а разом вони складають процес забезпечення та гарантування прав [6].

Тобто держава в особі органів виконавчої влади повинна здійснювати свою діяльність

на попередження порушення прав громадян, а в разі їх порушення задіяти компенсаторні механізми щодо відновлення останніх.

Поняття «національний інтерес» увійшло в науковий обіг відносно недавно – у 1935 році воно вперше було включене до Оксфордської енциклопедії соціальних наук.

Сучасна наукова думка апелює до багатовекторних визначень категорії «національний інтерес», що зумовило появу різноманітних наукових шкіл. На початку 50-х років ХХ ст. у західних академічних колах на практиці використання поняття «національний інтерес» сформувалися дві парадигми – політичний реалізм і ліберально-ідеалістична. Між представниками «реалістичного» напрямку, засновником якого був Г. Моргентау, та представниками «ідеалістичного» напрямку, представником якого був У. Вільсон, точилися широкі дискусії щодо визначення сутності національного інтересу. Таким чином, у теорії реалістичної парадигми національний інтерес є продуктом складних взаємовідносин між суб'єктами міжнародних відносин і базується на понятті інтересу, сформульованому в термінах влади.

Формування національних інтересів відбувається в ході історичного становлення національної держави як суб'єкта міжнародного права, а їх правового захисту з нерозривно пов'язане з нормотворчою та правозастосовною діяльністю державного апарату. Традиційно поняття національного інтересу включає три основні елементи: військова безпека, економічне процвітання та розвиток, державний суверенітет як контроль над певною територією та населенням. Відповідно до правового захисту можемо віднести комплекс заходів та міроприємств юридичного спрямування, що забезпечує держава, для досягнення найкращих внутрішніх та зовнішніх, тобто національних інтересів.

Водночас зміст цих елементів може трансформуватися під впливом історичних, соціально-політичних та економіко-географічних факторів функціонування держави.

Суттєві корективи у визначення категорії правових засад національного інтересу вносять процеси глобалізації, в умовах яких сформувався глобалістський підхід до визначення поняття «національний інтерес», що ставить

під сумнів саму правомірність використовувати цю категорію.

Прихильники цього напряму критикують концепцію національного інтересу, засновану на взаємозалежності держав, появі транснаціональних і наднаціональних акторів у міжнародних відносинах, що призводить до послаблення ролі національної держави та підміни національних інтересів інтересами бізнесу в особі ТНК та інтересів міжнародного співтовариства.

Проблема правового забезпечення національних інтересів нашої держави у своїй основі моделює ціла та завдання, об'єкти напрямів і напрямів розвитку нації, методів і форм їх реалізації, які за своєю спрямованістю орієнтовані на виживання та поступальний розвиток, і, певною мірою, лідерство особи, суспільства, держави.

Отож, правовий захист національних інтересів виконує два важливі завдання - забезпечення високого міжнародного іміджу держави та застосування позитивних моментів серед міжнародної спільноти, сприянню розвитку громадянського суспільства, підвищення благополуччя населення.

Виконання цих завдань залежить від позиції державних службовців, їх активності та цілеспрямованості в питаннях позиціонування інтересів держави в очах суспільства.

Питання формулювання правового захисту національних інтересів перебувають у віданні перших осіб України, вини повинні визначати вектор зовнішнього та внутрішнього напрямку, спрямовану на їх реалізацію, тому, у даному випадку – система ціннісних орієнтацій, установок, принципів і переконань державних діячів, їх уявлення про навколишній світ, а також визначення місця своєї країни серед інших держав світового співтовариства. Усвідомлення державного ентузіазму спрямовує державних службовців на досягнення поставлених цілей, характеризує форму позиціонування країни в суспільстві [7].

Правовий захист національних інтересів і національної безпеки України забезпечується підтримкою мирного та взаємовигідного співробітництва відповідно до загально визначених принципів і норм міжнародного права. Це конституційне положення свідчить про послідовну

миролюбну зовнішню політику України, яка ґрунтується на основних принципах міжнародного права:

На території України з 2014 року триває міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу, а з 24 лютого 2022 року почалося повномасштабне вторгнення, що стало наслідком ескалації гібридної війни. Цей збройний конфлікт був спровокований Російською Федерацією, яка розглядає українські території як власну «буферну зону» і вважає, що на даний момент її геополітичні цілі перетинаються з геостратегічними цілями США та ЄС. Росія намагається повернути Україну в зону свого геополітичного впливу та змінити зовнішню політику України.

Питання відновлення суверенітету, територіальної цілісності нашої держави та повернення тимчасово окупованих територій нащо держави виникла не тільки зі злочинними проявами Росії, а й через неефективність діяльності внутрішньополітичних еліт протягом чверті століття, їх альтернативне перебування при владі. Дійсно, за цей час не були напрацьовані правові механізми захисту національних інтересів, не напрацьовано все об'єднуючої ідеї, навкруг якої можна було б згуртувати націю.

Спроби України протидіяти загрозам є симбіозом зовнішньополітичних і внутрішньополітичних заходів та рішень. Вони утворюють фронт, метою якого є послаблення та дистанціювання агресора.

Для визначення політичної сутності національних інтересів України вихідним пунктом є розуміння сучасної української нації як відкритої полі етнічної спільноти, яка визнає себе українським народом, а її членів – політично суб'єктивними громадянами суверенної держави.

На нашу думку, саме такий підхід, сприяючи подоланню етнонаціональної обмеженості окремих націй і етносів, створює умови для об'єднання нашого суспільства навколо ідеї національної держави, здатної забезпечити права своїх громадян. громадяни, незалежно від їх етнічного походження.

Звідси категорія «національні інтереси» визначається як сукупне вираження інтересів політично суб'єктивних членів суспільства національного типу, що реалізується через політичний устрій відповідної національної

держави як компроміс у поєднанні запитів суспільства в цілому та окремих осіб і соціальних спільнот (у тому числі етнонаціональних), що його складають [8].

Від початку агресії РФ основним завданням керівництва держави був пошук союзників і партнерів у військово-політичній та економічній сферах, щоб підтримати здатність України не лише зберігати цілісність, а й функціонувати як держава. Водночас важливо було пояснити те, що відбувається в Україні, і переконати держави, насамперед Захід, що вони мають підтримати Україну, якщо хочуть стояти на своєму. Саме для цього держава мала внести зміни до законодавства та концепції розвитку, визначити пріоритети зовнішньої та внутрішньої політики, підкреслити, хто є агресором, а хто партнером і другом.

Як зазначали А. А. Собакарь, М. В. Ковалив Адміністративна діяльність, здійснювана органами національної безпеки, є як найважливішою формою реалізації адміністративно-правового забезпечення національної безпеки, так і функцією органів національної безпеки, яка полягає у повсякденній практичній реалізації зовнішніх і внутрішніх адміністративних повноважень, наданих органам національної безпеки, з метою вирішення загальних завдань державного управління у сфері забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави, створення сприятливих умов для виконання завдань контррозвідувальної, розвідувальної діяльності, боротьби з тероризмом, боротьби зі злочинністю, здійснення інших спеціальних видів діяльності, а також регулювання внутрішньо організаційних відносин. Тобто кожен орган виконавчої влади повинен виконувати низку властивих тільки йому функцій з використанням специфічних засобів, форм і методів діяльності й, і брати участь у забезпеченні національної безпеки [9].

Щоб мати можливість протидіяти такому широкому наступу на всіх ділянках, важливо врахувати кілька моментів:

- Відповідь має бути асиметричною: вона дозволяє не тільки реагувати або відбивати атаки, а й проводити власну політику, в тому числі формувати механізми захисту;
- Боротьба з проявами гібридної війни повинна включати загальний та безпосередній

рівень планування із залученням механізмів як внутрішньої, так і зовнішньої політики;

- У кожному районі, який частково є ціллю поразки в гібридній війні, необхідно розробити програми захисту та контрзаходів;

- Опозиція може відбуватися в різних проявах.

Однією з найбільших проблем України з часів незалежності було те, що в її зовнішньополітичній доктрині РФ ніколи не вважалася потенційним ворогом для вторгнення. Більше того, РФ мала вплив, який торкався міжнародних відносин з потенційною метою включити в коло своїх інтересів, та сприяти порушенню нормальних відносин з західними партнерами. На законодавчому рівні це вилилося в позаблокову політику України. З початком війни необхідно було кардинально змінити фундаментальні принципи міжнародної політики, щоб мати можливість залучити міжнародних партнерів для протидії агресії РФ [10].

Тобто наша держава сьогодні веде війну з агресором, намагається зламати сталу конструкцію яка вибудувалась після другої світової війни.

Розробка парових засад захисту національної безпеки відповідно до національних інтересів, основних геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів сьогодні є одним із найважливіших завдань України. Аналіз використання поняття «безпека» свідчить про те, що немає безпеки, відокремленої від життя людини, а категорія безпеки визначається всіма об'єктивними та суб'єктивними чинниками життя людини, суспільства і держави. Тому безпека набуває змістовного вираження лише у зв'язку з конкретними чинниками цієї життєдіяльності.

Однозначне вирішення геополітичної дилеми, тобто встановлення та закріплення цивілізованого європейського вектору розвитку, сьогодні є правильним і логічним вибором українського народу. Внутрішнє та зовнішнє середовище України визначає її геополітичну стратегію, яка характеризується багатовекторністю. Вона продиктована необхідністю збереження стратегічної рівноваги в існуючому геополітичному середовищі та спрямована на зміцнення національної та міжнародної безпеки.

Висновки. Отже правовими засадами захисту національних інтересів можемо вважати діяльність держави в особі органів виконавчої влади по здійсненню комплексу заходів, спрямованих на попередження порушення прав громадян, а в разі їх порушення задіяння компенсаторних механізмів щодо відновлення останніх.

Серед пріоритетних напрямків сталого розвитку України перше місце посідає правове забезпечення національної безпеки в усіх її формах і проявах. Поняття національної безпеки є похідним від поняття національних інтересів, а в ширшому розумінні – від загального бачення громадянами юридико-правових механізмів що закріплені в нормах права та реалізуються державою через органи виконавчої влади і направлені на їх правовий захист.

Важливим у забезпеченні безпеки держави є система нормативно-правових актів якими відбувається регулювання безпекового середовища. Правовими засадами захисту національних інтересів можемо вважати певні правові алгоритми застосування нормативно-правових актів які мають міжнародну та вітчизняну регламентацію.

Механізм реалізації забезпечення безпеки національних інтересів полягає у нормативно-правовому закріпленні юридико-правових засобів, що спрямовуються на досягнення достатнього рівня безпекового середовища в якому перебувають громадяни.

Національний інтерес є універсальною, об'єктивною категорією, під якою розуміють співпадаючі в національних державах інтереси класів і соціальних груп, еліти і широких верств населення.

Національний інтерес визначає сутність як внутрішньої, так і зовнішньої політики будь-якої держави, оскільки він орієнтує її пріоритетні цілі в систему міжнародного співіснування, що визначається насамперед рівнем соціально-економічного розвитку та типом політичного устрою країни, а також історичні традиції, менталітет, ступінь забезпеченості своїх суверенних прав через систему національної чи колективної безпеки та її географічне положення.

У національних інтересах України на цьому історичному етапі зробити все можливе, щоб стати активним суб'єктом регіональної

політики та долучитися до обговорення проблем європейської безпеки. І, зрештою, все вищесказане не матиме сенсу, якщо серед національних інтересів України не буде суттєве, швидке та відчутне підвищення рівня життя

громадян країни. Цей пункт є найскладнішим для виконання, оскільки він передбачає присутність у політиці людей з високими особистими якостями, здатних поставити інтереси суспільства вище за власні інтереси.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377>
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [голов. ред. В.Т.Бусел. К. : Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
3. Стефанчук Р.О. Цивільне право України : навч. посібн. – К. : Прецедент, 2005. URL: <http://ukrlibrary.com.ua/books/20/5/index.html>.
4. Легенченко М.О. Поняття охорони і захисту права та їх співвідношення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Т. 1. Вип. 6-1. С. 169–172.
5. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина : підруч. – 2-ге вид., допов. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 594 с.
6. Булавина С., Давидова Т. "Захист" та "охорона": теоретичні аспекти юридичних термінів. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 27–31. URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2017_1_6
7. Богуцький П. П. Концептуальні засади права національної безпеки України: монографія. Київ – Одеса: Фенікс, 2020. 376 с.
8. Гурковський М. П., Сидор М. Я. Поняття національної безпеки як адміністративно-правової категорії. 2021. 55 с.
9. Собакарь А. О. Ковалів М. В. Адміністративно-правові засади діяльності державних органів у сфері забезпечення національної безпеки. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 845. С. 156–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_845_26.
10. Качинський А. Концепція сталого розвитку та механізми дотримання національних інтересів України. *Політика і час*. 2002. 77 с.